

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz-Vedi dağlıq sistemi Zəngəzur mahalını şimaldan əhatə etməklə, həm də Vedi çayı (58 km, Araz çayının sol qolu) hövzəsini tutur. Qədim tarixi-coğrafi Vedi basar mahalında Böyük Vedi yaşayış məntəqəsi (şəhəri) bu çayın sağ sahilində yerləşir. Qafqaz Statistika İdarəsinin rəsmi məlumatına görə Böyük Vedi kəndində 1879-cu ildə 1743 nəfər, 1893-cü ildə 2110 nəfər, "Qafqaz təqvimi" isə bildirir ki, 1912-ci ildə 2501 nəfər, yalnız Müsəlman-Türk əhalisi yaşamışdır.

tarixi-coğrafi, maddi-mədəni abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud dastanı"nda ("Oğuzname", X-XI əsrlər) nəql edilən Oğuz bəylerinin və ərənlərinin ov ovladığı, uca dağların yaylaqlarında şahin uçurduğu, obalar-düşgəlgələr qurduğu, yalçın qayalarında sapand aldığı, dibigörünməz dağlarından düşməni tulladığı-düşmənlə cənq tutduğu... səhələrinin bir ünvanı da "Xosrov meşəlini" olmuşdur.

Xosrov kəndi eyni adı çayın uzun, gen və dərin dərəsində - "Xosrov dərəsi"ndə yerləşirdi. 1949-cu ildə hay kilsəsinin mürtəce siyasəti nəticəsində bu

"Quş qayası şəlaləsi" süzülürdü.

Dağın günbatanında "Quşxana meşəliyi" uzanırdı, six meşəlikdə ağacların yarpaqları sanı müxtəlif növ quşlar yurta salmışdır.

Xosrov kəndindən Hənd kəndinə ("həndəvər, ətraf yer" mənasındadır) gedən yolun üstündəki zağaya 1000 baş qoyun siğirdi, 1918-1920-ci illərdə rus-hay quldurları bu kəndlərə hücum edəndə amansız qətlimlərdən qurtulan dinc sakinlər bu zağaya sığınmışdılar (qapısı pancərə boya idi).

Dərbənd dağından başlayan

Üzü bəri baxan Vedi dağları...

Doğma və qonşu Qars mahalı ilə Araz çayı boyunca həmsərhəd olan Vedibasar mahalı (Vedi və Əzət çayları hövzəsi) dağlıq-düzənlik (Ağdağ vadisi, Qaralar düzü) əraziləri, çay vadilərini-yataqları (Küysüzçay, Xosrov, Dərbənd, Çiğın, Xırdaçay, Böyükçay, Ağsu, Devegözü, Milliçay) əhatə etməklə, həm də Qərbi Azərbaycanda qədim tarixə, zəngin milli-mənəvi, maddi-mədəni irs, e.ə. III-I minilliyə malik əski Müsəlman-Türk mənşəli yaşayış məntəqələri ilə (Reyhanlı, Ağkənd, Bayburt, Vedi Sofulu (Kiçik Vedi), Avşər, Qedirli, Çimenkənd, Qaralar, Şirazlı, Dəveli, Göləsoy, Gökənd, Əzizkənd...), mürəkkəb orografik-hidrografik relyef strukturları ilə (Zarncı dağı, Dərbənd dağı, Kilsə dərəsi, Milli dərə, Xosrov dərəsi, Baba qayası, Quş qayası, Çiğın gölü, Əzət su anbarı...) tanınır.

Ümumiyyətlə, Müsəlman-Türk dünyası hədudlarında ən qədim insan yaşayış ocaqları Qərbi Azərbaycanda geniş səbəyə malikdir, xüsusilə Vedi çayı hövzəsində, Vedibasar mahalında.

Bələ ki, 1975-1978-ci illərdə rus tədqiqatçısı, tarixçi-arxeoloq B. B. Piatrovskinin (1908-1990) Vedibasarda arxeoloji qazıntılar aparması nəticəsində Böyük Vedi yaşayış ərazisində e.ə. III minilliyə aid saxsı-keramik nümunələrinin, artefaktların, yaşayış ocaqlarının, meişət alətlərinin aşkar edilməsi elmi ictimaiyyəti arasında böyük maraqa doğurmuş, coğrafi ərazinin həm də qədim yaşayış məskəni olduğunu sübut etmişdir.

Vedibasar mahalının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ərazinin daha çox məskunlaşmasını şərtləndirmiş, Qərbi Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti siyasi-herbi, ictimaiyyətdə mövqeyini gücləndirmiş, Araz çayı hövzəsini bəyənlik əhəmiyyəti bölgəsinə çevirmişdir. Bu baxımdan, Dərələyəz dağlıq silsiləsi bölgənin Naxçıvan MR və Türkiyə Cumhuriyyəti ilə birbaşa əlaqələrinin yaranmasını təmin edir. Çünki mahalın bütün yaşayış məntəqələri kökənli Oğuz-Türk tayfalarının doğma ocağı, əski ictimai-təsərrüfat yerləri olmuş, bütöv milli-

etnik coğrafi mekən yaratmışdır. Minilliklər boyunca əhali və demografik tərkibdə bölgənin yaşayış məntəqələri bu xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır.

Bu barədə 1880-ci ildə hazırlanmış "Qafqaz məlumat toplusu"nun 1873-cü ildə aid tarixi göstəriciləri, 1912-ci ildə çap edilmiş "Qafqaz təqvimi"nin şərh-i xüsusiyyətləri, Qeyd edilən məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, bütün Vedibasar mahalı Müsəlman-Türk əhalisinin tarixi, əski yurd-ocağıdır, yer adları ellikdə doğma Ana dilimiz-qədim Oğuz türkcəsində yaranmışdır. Adı çəkilən rəsmi mənbələrdə bu yaşayış məntəqələrində bütünlüklə Müsəlman-Türk mənşəli gövmin yaşadığı (Avşər kəndində 1127 nəfər, Vedi Sofuluda 693 nəfər, Dəvalidə 207 nəfər, Şirazlıda 150 nəfər, Qaralar kəndində 443 nəfər, Yenikənd kəndində 244 nəfər, Reyhanlı kəndində 405 nəfər...) qeyd edilmişdir.

Yaşıl minilliklərlə ölçülən Vedibasər mahalında əski Alban yaşayış məskənlərindən biri Zimmi Vedisi kəndindən adı orta əsr ərəb mənbələrində "xristian əhalisinin ocağı" mənasında işlədilmiş, 1728-ci il yazılı aktlarda, nəşrlərdə "Zimmi Çışlaq", "Zimmi" kimi də qeyd olunmuşdur. 1828-1832-cü illərdə Yaxın Şərq ölkələrindən köçürülən hay sürüşü bu kənddə yerləşdirmişdir. İbtidai insan-hay sürüşündən sonra (ümumillikdə Qərbi Azərbaycanca) əsasən XIX-XX əsrlərdə Cənubi Azərbaycandan, Yaxın Şərq ölkələrindən, Anadoluya yayılmasından köçürülməsi Böyük Vedi nəhiyəsindən Nor Kyanık kənd sakini, 117 yaşlı Farañ Bağdasaryan 01 fevral 2018-ci ildə jurnalistlərin "Sputnik Armenia" portaliına) bildirmişdir.

Vedibasar hövzəsinin təbii-

maddi zənginliyi sırasında Xosrov meşəliyi xüsusi yer tutur. Gəyən dağının qərb yamaqları, Qarabağ, İlanlı dağı, Böyük və Kiçik Əttixçur, Zarncı dağlarını, Vedi, Əzət, Milli, Dərbənd, Devegözü və Xosrov çaylarının yuxarı hövzələrini, Vedioba, Gilanlar Sufia, Gilanlar Ulya, Bayburt, Ellicə... kəndləri arasını, hündür və orta hündürlüklü parçalanmış dağlıq landsəfə qurşaqları daxilində meşə, meşəlik, kserofit bitki örtüyünü əhatə etməklə 29 min hektar sahəni tutur.

Bütöv Azərbaycanın Sasani imperiyası dövründə (226-632-ci illər) II Xosrov Parvizin (Şeyx Nizami Gəncəvinin (1141-1209) "Xosrov və Şirin", Əbulqasim Həsən bin Əli Tusinin.Firdovsinin (935-1020) "Şahnamə" poemalarının qəhrəmanı) istirahət etdiyi, ov ovladığı mekənlərdən, qonaqlarını qarşıladığı əsrarəng təbiət güşələrindən biri olan Zəngi çayı hövzəsini və Gəmi dağı silsilələrini tutan və yaş 3 min ildən çox olan bu meşəlik el arasında "Xosrov meşəliyi" adlanmış və 1958-ci ildə qoruc kəmi ayrılmışdır.

Müsəlman-Türk dünyasının

Xırdaçay çayı Xosrov kəndinin cənub hissəsindən axırdı və suvarmada istifadə edilirdi, həmin dağın uzunluğu 20 km-ə qatan suvarma kanalı Ağkənd kəndindən də keçirdi. Böyükçay çayı Xosrov kəndinin ətrafında sel yarıdanda qədim yurd-ocaq yerləri, kúp, saxsı qab qalıqları, paslı-qürümüş əmək alətləri üzə çıxırdı.

Vedibasar mahalının bir çox dağ kəndlərində (Ağabəylər, Çimenkənd (1948-ci ildəkk rayon mərkəzi-600 evi olub, başqa adı Qarabağlıdır), Zimmi, Çiğın, Hand, Kotuz, Novçalı, Qaladibi, Ağkənd...) və Göyçə gölüna Xosrov kəndindən yol gedirdi.

kəndin Müsəlman-Türk əhalisi zorla Azərbaycana köçürülmüş və kənd yer üzündən silinəcək, bütün tikilləri kürünərək dərəyə tökülmüşdür. Kəndin ətəfi palıd meşəliyi idi, bu ağacların əksəriyyəti III əsr yadigarıydı. Bundan başqa ağcaqayın, gürüç, ardıc, badamça, söyüd, qaragac, qələmə, cır armud, cır alma, bahaq, ayqarası... ağacları da bürümüşü meşəni.

Kəndin ətrafında məhsuldar, bərəkətli qoz, ərək, şaftalı, armud bağları salınmışdı. Xosrov çayı kəndin ortasından keçirdi, ayaq tərəfdə Dəhənz kəndindən başlayan Çiğın çayı ilə birləşirdi.

Xosrov çayı qızılı-ala və qara balıqlarla zəngin idi, qışda çayın susu donanda da balıq tutuldu, bu dövrdə hər gün hər ev 5-10 kq balıq tutuldu. Quzey tərəf isə sira dağlarla əhatələnmişdir, bu siraın bir hissəsini (1 km uzunluqda, 80 m hündürlükdə) tutan "sal, sıldırım, yalçın qayalıq" - "Quş qayası" adlandırıldı. Qayanın qarşısı xırda daşlıq, şinqillik, üstü isə geniş, hamar yaylaq-örtüş yerli idi. Buraya qışda 1-1,5 m qalnlığında qar düşürdü, yazda əriyəndə qayadan

P.S. Hay kilsəsi Ağdağ vadisindəki Böyük Vedi kəndini (1922-ci ildən rayon mərkəzi olub) 1968-ci ildən "Ararat", nəhiyənin Qədirli kəndini də həmin ildən "Lanca-nist", Qaralar kəndini 1935-ci ildən "Sevkar", 1978-ci ildən isə "Aralez", Reyhanlı kəndini 1991-ci ildən-"Ayqavan", Vedi Sofulu kəndini - 1991-ci ildən "Pokr Vedi", Şirazlı kəndini 1991-ci ildən-"Voske-tap", Dəveli kəndini 1935-ci ildən-"Ararat", Yenikənd kəndi 1946-cı ildən-Qoravan", Daş kəndini 1968-ci ildən - "Daştakar"... adlandırır.

Qismət YUNUSOĞLU,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Qeyd: Yazının hazırlanmasında həm də Qərbi Azərbaycanın Böyük Vedi nəhiyəsindən Kərkəpənd kənd sakini Öləmqulu Əziz oğlu Cəfərovan (1930-2017) və Qaralar kənd sakini Bəhman Həmzə oğlu Əbərövan (1933) məlumatlarından istifadə edilmişdir.